

*К.І. РИЖОВА**Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України*

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ РИБОГОСПОДАРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

Водні живі ресурси є одним з найуразливіших об'єктів довкілля, бо впливати на їх стан можна як безпосередньо (на водні організми), так і через середовище їх перебування (водні ресурси). Ще й досі залишається напруженою екологічна ситуація, пов'язана головним чином із суттєвим антропогенним впливом на водойми. До несприятливих наслідків господарської діяльності слід віднести й відчуження плавневих ділянок, забір піску, води на зрошення та інші господарські технічні потреби, роботи з днопоглиблення й відсіпки ґрунту, будівництво в межах водоохоронних зон.

Одними з основних принципів охорони довкілля, передбачених Водним кодексом України, Лісовим кодексом України, Земельним кодексом України, Законом України “Про охорону навколишнього природного середовища”, є платність спеціального використання природних ресурсів у господарській діяльності, стягнення плати за забруднення довкілля та погіршення якості природних ресурсів, компенсація шкоди, завданої порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища тощо.

З погляду вчених-економістів І. Бистрякова, В. Борисова, О. Веклич, К. Гофман, Б. Данилишина, Н. Збагерської, П. Лапечука, Н. Лук'янчикова, Л. Мельника, В. Міщенко, М. Хвесика базою для встановлення компенсаційних платежів за екологічні наслідки повинен бути економічний збиток. Відшкодування всього завданого збитку як складової суспільно необхідних витрат є обов'язковою умовою процесу відтворення.

Теоретично розмір плати за забруднення навколишнього природного середовища пов'язаний з обсягом завданої шкоди. Але на практиці утворився значний розрив між проголошеними принципами плати і її нормативами, з одного боку, та обсягами завданих збитків і дійсними витратами на їх відшкодування – з іншого. За розрахунками спеціалістів, платежі за забруднення навколишнього середовища у 20-100 разів нижчі від нанесеного ними фактичного економічного збитку. При цьому розмір плати не забезпечує покриття навіть мінімально необхідних природоохоронних потреб, а низький рівень відповідних нормативів поєднується з низьким показником збирання коштів (близько 25–30%) [1, с. 37].

Так, фактичний рівень платежів за забруднення навколишнього природного середовища надзвичайно низький і в 1999 р. становив приблизно

20% від обсягу нарахованих екологічних зборів; у 2000 р. ситуація покращилася – 36%, а в 2006 р. – 85% (табл.). Але, на нашу думку, стабільне підвищення частки екологічних зборів можливе лише за умови вдосконалення природоохоронного законодавства, зокрема, шляхом запровадження більш суворої системи штрафних санкцій.

Платне природокористування як важливий інструмент економічного механізму екологічного управління спрямоване перш за все на забезпечення фінансових надходжень для охорони та відтворення навколишнього природного середовища. При цьому сучасний рівень платежів і зборів за природокористування не забезпечує адекватного відображення реальних втрат суспільства і не створює достатньої фінансової бази для природоохоронної діяльності. Тому вдосконалення системи надходження, розподілу і використання таких платежів є важливим і нагальним, проте не до кінця вирішеним питанням.

Таблиця

Екологічні збори та витрати на охорону природи

Показник	1996	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Екологічні збори за забруднення навколишнього природного середовища, млн. грн.	340,5	228,8	235,0	221,9	265,0	330,6	374,6	863,5
У тому числі: за скиди у водні об'єкти, тис. грн.	30,8	29,9	25,7	25,4	29,2	36,8	38,4	69,8
за збитки, заподіяні природі, та штрафи за порушення природоохоронного законодавства, тис. грн.	12,7	5,6	4,1	4,3	7,2	9,3	5,2	7,9
Частка фактично сплачених екологічних зборів у загальній сумі пред'явлених, %	18,3	36,2	64,2	68,6	86,0	88,7	97,6	85,4
Поточні витрати на охорону і раціональне використання природних ресурсів, млн. грн.	2177,9	2618,4	2903,7	3080,1	3362,0	4152,2	5313,6	6117,0
У тому числі водних ресурсів	1166,1	1715,3	1821,8	1941,4	2096,2	2349,9	2911,8	3082,9

На думку вчених-економістів, збори за природокористування повинні відображати еколого-економічну оцінку вартості природних ресурсів. У своїй сукупності накопичуючись у місцевих та державних бюджетах, вони повинні

адекватно забезпечувати суспільну потребу в компенсаційних заходах щодо відтворення природних ресурсів.

В Україні найбільш поширеним з боку держави є примусовий та забороняючий вплив на природокористувачів. Це призводить до відсутності зацікавленості здійснювати природоохоронні заходи за власні кошти, а також уповільнює реагування природоохоронної діяльності на економічні та екологічні зміни. Впроваджені економічні важелі, такі як платність використання природних ресурсів, їх економічна оцінка, купівля-продаж прав на забруднення, екологічне страхування, пільгове оподаткування, субсидіювання тощо, не забезпечують належного заохочення до раціонального використання природних ресурсів.

Вихідними положеннями системи платного природокористування, які визначаються законодавчо, є встановлення порядку загального і спеціального використання природних ресурсів, а також поділ останніх на 2 основні групи – загальнодержавного і місцевого значення. Плата за використання природних ресурсів стягується з усіх природокористувачів на території України і в межах її морської економічної зони та континентального шельфу. Для кожного природокористувача визначаються умови і правила використання тих чи інших природних ресурсів, а також відповідні ліміти (обсяги, режими, норми, квоти та інші параметри), виходячи з оцінки безпечного або гранично можливого вилучення природних ресурсів, тобто такого обсягу, який не призводить до стійких порушень рівноваги в екосистемах. Для ресурсів місцевого значення ліміти природокористування встановлюються обласними радами народних депутатів, а для ресурсів загальнодержавного значення – в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. Спеціальне використання природних ресурсів здійснюється шляхом надання їх у володіння, користування або в оренду для ведення господарської діяльності громадянам, підприємствам, установам й організаціям на підставі спеціальних дозволів за плату, яка залежить від умов, що визначають попит і пропозицію даного ресурсу на конкретній території. Так, уже введено плату за спеціальне використання земельних, лісових, водних, рекреаційних, мінеральних ресурсів, корисних копалин, рибних, мисливських ресурсів.

У численних нормативних документах (інструкціях, методиках, положеннях, порядках) розміри збитків, що завдаються довкіллю, визначаються сумарно для всіх природних ресурсів (водних, земельних), флори і фауни. У цих документах не опрацьовані механізми розподілу суми збитків між видами природних ресурсів та відсутні вказівки про їх цільове використання для відтворення конкретного виду. Кошти за нанесені довкіллю збитки надходять до Державного та місцевих (обласних, міських, селищних, сільських) фондів охорони навколишнього природного середовища, з яких рибовідтворювальні заходи фінансуються в досить незначних обсягах.

Як свідчить практика, водні живі ресурси добуваються без належного обліку обсягу їх відтворення, що призводить до їх значного виснаження.

Необхідність вжиття заходів щодо відтворення водних живих ресурсів у природних водоймах обумовлена також порушеннями умов цього природного процесу. До явищ, які порушують природні умови їх відтворення, слід віднести погіршення або знищення нерестовищ через обміління річок у місцях підвищеного забору води, припинення доступу анадромних видів риби до місць нересту в разі перекриття річок гідротехнічними спорудами, погіршення умов мешкання деяких видів водних живих ресурсів як результат антропогенного впливу на водойми та інші.

В умовах впливу на гідроекосистеми антропогенних факторів біоресурсний потенціал рибогосподарських водоймищ та елементи аквакультури піддаються різнонаправленим змінам, що найчастіше веде до негативних для суспільства наслідків. Оцінка зазначених змін та наслідків є обов'язковою при проведенні техніко-економічних обґрунтувань різних заходів, у тому числі і природоохоронних.

Проте на сьогодні відсутня методика оцінки змін як окремих компонентів, так і біоресурсного потенціалу в цілому під впливом антропогенних факторів. У результаті цього певна частина втрат або вигод не береться до уваги, що зазвичай негативно позначається на якості підготовлених матеріалів [2, с. 220].

Оскільки збитки рибним ресурсам можуть розглядатися як наслідки негативного впливу антропогенних факторів на біоресурсний потенціал гідроекосистем, для їх оцінки цілком правомірним є використання чинних методик у сфері рибного господарства України при умові їх доопрацювання та доповнення в необхідному напрямі.

У чинних методиках в основу розрахунків збитків покладений облік у натуральному вираженні кількості загиблих або незаконно виловлених екземплярів дорослих риби, їх молоді, ікри та личинок.

На практиці такий підхід може бути прийнятний лише в окремих випадках, коли можливо підрахувати зазначену кількість. У більшості випадків збитки виникають при зменшенні щорічних приростів біомаси риби, погіршенні відтворювальної функції біоресурсів, порушенні шляхів міграції тощо.

Крім того, необхідно відзначити, що в наш час об'єкти біоресурсного потенціалу рибогосподарських водойм переважно розглядаються не як функціонуючі компоненти гідроекосистеми, а як товар або сировина, що в підсумку негативно позначається на результатах їх оцінки.

Особливість оцінки водних ресурсів полягає в обліку різноманітності їх ролі та сфер використання (в комунальному господарстві, промисловості, сільському господарстві, рибництві, гідроенергетиці, судноплавстві), як пов'язаних, так і не пов'язаних зі зміною води у водному об'єкті.

Економічна оцінка водних ресурсів як національного багатства повинна проводитись з урахуванням обмежень на їх вилучення. Останні представлені двома видами: перший – гранично допустимий рівень вилучення природних ресурсів з екосистеми, перевищення якого веде до деградації всієї екосистеми;

другий – гранично допустимий рівень вилучення окремих видів тваринного та рослинного світу з екосистеми, при якому не підривається їх популяція.

Біологічні ресурси (в тому числі і риба) повинні використовуватися лише в межах їх природної здатності до відтворення.

Порушення вказаних обмежень веде як до деградації водних екосистем, так і до зменшення популяцій окремих видів тваринного й рослинного світу.

Спеціальне використання водних живих ресурсів у більшості випадків пов'язане з відокремленням їх природного середовища та забрудненням. З урахуванням ступеня впливу користувача на фізичний стан природних ресурсів спеціальним використанням водних ресурсів вважається така експлуатація природних об'єктів, яка певним чином впливає на їх фізичний стан шляхом відокремлення, вилучення, внаслідок чого змінюється або припиняється і право власності на них народу України. Саме порушення такого права власності на водні живі ресурси у процесі їх використання зумовлює встановлення спеціального порядку його здійснення, що полягає у видачі спеціальних дозволів на реалізацію цієї діяльності, а також у стягненні відповідної плати.

Використання риби й водних живих ресурсів регулюється спеціальними дозволами в межах установлених лімітів (квот). Плата за вилов у межах встановлених лімітів (квот) відноситься на витрати виробництва (діяльності), а за понадлімітне – справляється з прибутку, що залишається в розпорядженні підприємства, організацій та громадян. Плата за спеціальне використання рибних та інших водних живих ресурсів зараховується до держбюджету України. Порядок внесення цієї плати визначають нормативи плати, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 5.09. 1996 р. №1073 і встановлені в доларах США за 1 тону водних продуктів [3].

Тому назріла гостра потреба внесення змін і доповнень до нормативних документів стосовно визначення розміру збитків рибному господарству в усіх випадках їх заподіяння, концентрації, обліку та використання за цільовим призначенням таких компенсаційних коштів.

Варто прискорити розгляд проекту закону України “Про рибне господарство”, в якому обов'язково розширити термін рибогосподарська водойма, включивши до термінологічної частини закону поняття про рибницький став як про штучну рибогосподарську водойму, призначену для вирощування риби аквакультурним способом, і до складу якої як цілісного виробничого рибогосподарського майнового комплексу повинні входити гідротехнічні споруди, земельна ділянка і вода, необхідні для здійснення виробничої діяльності, а також привести підзаконні акти органів державної влади України у відповідність із законом України [4, с. 108].

Ситуація вимагає створити передбачені програмами спеціальні фонди державного бюджету для фінансування дослідження, відтворення і регулювання використання водних живих ресурсів та державний лізинговий фонд “Укрриблизинг” для концентрації фінансових ресурсів на будівництво суден рибпромислового флоту й технічне переоснащення рибогосподарських підприємств. Терміново повинні розроблятися і проекти конкретно визначених

законів України “Про стимулювання розвитку рибного господарства” та “Про збір на розвиток рибного господарства”, враховуючи тривалий час, необхідний для їх розгляду і прийняття у Верховній Раді України, як це відбувається із Законом України про рибне господарство, який до теперішнього часу ще не прийнятий.

На нашу думку, оцінка збитків повинна здійснюватися за витратами на їх відтворення, які включатимуть наступні затрати: на відновлення природних ресурсів (первинна реабілітація); компенсацію послуг природних ресурсів (екологічних функцій екосистем) за період, який необхідний для їх відтворення до початкового стану; затрати на оцінку збитків.

Важливим чинником впливу на ефективність розвитку галузі є оперативне вирішення проблеми її нормативно-правового забезпечення. Негативним прикладом у цьому відношенні є те, що проект закону “Про рибне господарство України” уже майже 10 років безперервно проходить погодження в різних інстанціях .

Для забезпечення стійкого розвитку рибного господарства доцільно вдосконалити систему збалансованого поєднання державного регулювання економіки рибних господарств з економічною свободою підприємств на етапі переходу до ринкових відносин. Держава повинна створити умови для ринкової економіки рибного господарства і насамперед провести приватизацію рибних господарств на засадах приватної власності на землю, в тому числі під водою та гідроспорудами. Водночас буде визначено власника ставів, гідроспоруд та інших основних засобів, зникнуть проблема корпоративних прав держави щодо майна рибних господарств і потреба у створенні державних органів управління корпоративними правами, а співробітництво окремих господарств базуватиметься лише на взаємній економічній вигоді.

З боку держави необхідна підтримка власних товаровиробників рибопродуктивного підкомплексу в таких питаннях, як надання пільгових кредитів, дотації на здійснення загальнодержавних програм, створення матеріально-технічної бази для вирощування посадкового матеріалу риб, використання меліоративних робіт на водосховищах, водоймах комплексного використання тощо.

Література

1. Лукьянчиков Н.Н. *Природная рента и охрана окружающей среды: Учеб. для высших учеб. завед.* – М.: ЮНИТТИ – Диана, 2004. – 176 с.
2. Таран О.Н., Долинский В.Л. *К методике оценки воздействия антропогенных факторов на биоресурсный потенциал рыбохозяйственных водоемов // Пресноводная аквакультура в центральной и восточной Европе: достижения и перспективы: работы конф., 18–21 сентября 2000 г., г. Киев / Под ред. Н.В. Гринжевского – К.: Институт рыбного хозяйства УААН, 2000. – С. 219–221.*
3. *Порядок справляння плати за спеціальне використання рибних та інших водних живих ресурсів і тимчасових нормативів плати за їх спеціальне використання: Постанова Кабінету Міністрів України від 5.09. 1996 р. № 1073 // zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1073-96-%EF.*
4. Півторак М.В. *Облік земель водогосподарського призначення // Економіка АПК. – 2004. – № 11. – С. 108–117.*

І.М. СОТНИК
Сумський державний університет

ЕКОНОМІЧНІ МЕХАНІЗМИ ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ КОНЦЕПЦІЙ УПРАВЛІННЯ ВІДХОДАМИ ВИРОБНИЦТВА В УКРАЇНІ

Розгортання світового промислового виробництва, залучення додаткових обсягів ресурсів для задоволення зростаючих потреб суспільства загострюють проблеми поводження з відходами, кількість яких невпинно збільшується щороку. Зокрема, обсяги промислових відходів у світі подвоюються кожні 15 років з тенденцією до подальшого скорочення цього терміну [1]. Для України проблеми перероблення відходів також є актуальними з огляду на щорічне зростання в останні роки її валового внутрішнього продукту та масштабів відходоутворення. При цьому рівень рециркуляції відходів зазнає значних коливань з тенденцією до погіршення цього показника в цілому [2, 3].

Проблемам раціонального природокористування й управління відходами виробництва присвячені праці багатьох вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема С. Дорогунцова, Б. Данилишина, В. Міщенко, М. Паламарчука, Л. Мельника, Г. Виговської, Л. Деміної, Е. Вайцзеккера, Р. Мюррея, Г. Дейлі та ін. Значна увага в них приділяється екологічним, техніко-економічним аспектам стимулювання перероблення відходів. Водночас недостатньо дослідженими, з огляду на сучасний стан ресурсовикористання і відходоутворення в Україні, залишаються практичні аспекти економічного стимулювання перероблення відходів на основі впровадження інноваційних управлінських підходів.

Таким чином, метою статті є формування економічних механізмів стимулювання перероблення відходів виробництва в Україні, заснованих на застосуванні сучасних інноваційних концепцій управління відходами.

Актуальність перероблення відходів, на необхідності якого все частіше наголошують вчені, екологічні громадські організації, представники різних рівнів влади розвинених держав та України, пов'язана, на наш погляд, з двома основними обставинами.

По-перше, це виснаження природних ресурсів, які залучаються до суспільного виробництва. За оцінками спеціалістів, ефективність застосування найновітніших технологій не перевищує 3–5%, тобто решта ресурсів – 95–97% – ідуть у відходи. Для більшості виробничих процесів рівень ресурсоефективності становить 0,5–2%, обумовлюючи генерування значних обсягів відходів, що являють собою модифіковані (часто високотоксичні) первісні природні ресурси, які знову потрапляють до навколишнього природного середовища, забруднюючи його [4]. Закономірно, що низька ресурсоефективність виробництва породжує як проблему розміщення і